

ד"ר גאולה אלמוג - בין חינוך לספרות ילדים שי לגרשון ברגסון הוצאת
"קוראים, 1995

"מי שמביט בי מאחור לא יודע מי אני" – יהונתן גפן לילדים ומבוגרים

שלא כמו סופרים ומשוררים רבים אשר החלו לכתוב לילדים לאחר שכבר ביססו את מעמדם הספרותי למבוגרים, ספרו הראשון של גפן, **שירים שענת אוהבת במיוחד**², התפרסם זמן קצר לאחר צאת ספרו הראשון למבוגרים, **כמה מילים**³. גפן ביסס את מעמדו על שתי הבמות במקביל, ואולי משום כך הזרימה בין במה אחת לשנייה חופשית והן מזינות זו את זו. בקטלוג הספרייה יש הבחנה ברורה בין ספריו של גפן לילדים ובין ספריו למבוגרים, אך בפועל חלוקה זו אינה פשוטה כלל. יצירתו של גפן לילדים היא מורכבת ואקלקטית מבחינת רמת היכולת להפקת המסר. אפשר לומר שעד לספר **שירים לנטאשה**⁴ כתב גפן את עצמו, את רגשותיו, את מחשבותיו, את ביקורתו ואת אהבתו. גיבורי ספריו הם אומנם ילדים ועולמם הוא עולם של ילד, אך רמת התובנה היא של גפן הבוגר, המרגיש וחושב עדיין בעוצמה רבה את היותו ילד⁵. החל מהספר **שירים לנטאשה** משתנה נקודת המבט של גפן מהכתיבה על עצמו כילד וכבן והוא עובר לכתוב **כאב** המתבונן על בתו הקטנה ומתאר, כיומן, את שלבי התפתחותה⁶. הספרים שהתפרסמו מאוחר יותר, **אבל למה? אלרגיה**⁷, כתובים מנקודת המבט החדשה.

הספר **הכבש השישה עשר** מייצג את נקודת החיתוך בין שתי נקודות המבט: הראשונה כבן והשנייה כְּאָב. מאמר זה יתמקד בספרי הילדים השייכים לקבוצת הספרים הראשונה והשתקפותה בשיריו למבוגרים.

בשיר "אמא", הפותח את ספרו הראשון של גפן למבוגרים, **כמה מילים**, מציג גפן את המבוע ואת ההשראה לשירתו:

[...] אני יודע מה כותבים לנפטרים: "למען תשקוט רוחם", "לעליית הנשמות". / אך במקום שלך – שם לא נושמים / ובמקום שלנו – נוהגים לבכות. / אמא, את נתת לי מתנה מילים.⁸

² **שירים שענת אוהבת במיוחד**, דביר, 1969.

³ **כמה מילים**, מפעלי תרבות וחינוך, 1968.

⁴ **שירים לנטאשה**, זמורה ביתן, 1997.

⁵ על נושא זה ראו ביתר פירוט, ג' אלמוג, **ספרות ילדים ונוער**, יוני 2003, חוב' ד' (116), עמ' 11.

⁶ בדומה לספר **הזנב השמן של הנומה** (שוקן, 1978), שכתב יהודה עמיחי לבנו.

⁷ **אבל למה**, דביר 2000, **אלרגיה**, זמורה ביתן, 2003.

⁸ שם, עמ' 5. לנושא זה חוזר גפן בספרו **אשה יקרה** (דביר, 1999), שם הוא מפריך את האמירה אך חוזר בו. בעמ' 32 הוא כותב: "שנים רבות סיפרתי לכולם עד כמה אהבתי אותה ושהיא לימדה אותי כל מה שאני יודע. איזה שקרן. מה אני בעצם יודע מלבד לדקלם שירים?" ; ובעמ' 151: "הייתי בקושי בן 21 כשפרסמתי את ספרי הראשון, והיום, למרות התקפות הגמגום והדקלום, אני יודע שאמי נתנה לי "מתנה

גם בשיר "שיר ראשון" הפותח את ספר הילדים הראשון, **שירים שענת אוהבת במיוחד**⁹, שהוא מעין רציונל לכתיבה שלו לילדים, מהדהדת התחושה הטבועה בו להיות הממשיך של האם, ולמסור את המילים שקיבל – לכתוב, לספר, לשיר – הלאה. שני השירים מסתיימים בהקדשת הספר לאם ולאחות בת הארבע, אך בשיר "אמא" האם נזכרת במפורש, ובשיר הילדים האם נוכחת נפקדת:

[...] אני מקדיש את המילים לך, אמי, "רציתי לכתוב שירים לילדים ולאחותי, ענת, בת הארבע כ יש לי אחות בת ארבע, שנשארה עם אבא ותמונות. כדי שסבתא יוכבד תשיר לילדים יהונתן¹⁰ וענת ת ספר לאבא."¹¹

אפשר לומר שכתובתו של גפן חוסה בצילו הכבד של מות האם בנסיבות טרגיות תוך כדי ניסיון לארגן את החיים ולהבינם, כפי שאמרה לו פעם קוני: "פעמים הולך הצל אחרי האיש ולפעמים הולך האיש אחרי הצל, כך שלעולם כבר לא נדע אם אנחנו קודם או אחר כך. / ללא צל של ספק, אמרתי לה, ללא כל ספק של צל."¹²

בשירתו לילדים, מציג גפן את האובדן באמצעות האחות הקטנה, החולקת עמו את היתמות. בחירה זו אפשרה לו להתמקד ביתמות לא מתוך תחושת הגעגועים והמבוכה האישית שגרמה לו אמו בהסתלקותה ואשר באה לידי ביטוי בשירתו למבוגרים, אלא כמצב קיומי לא צודק מבחינת הסדר האנושי:

[...] לענת יש שערות שחורות-שחורות כמו לאמא ויש לה עיניים חומות מאירות וצחוק מתגלגל בהמון חצרות כמו לאמא. [...] אך לכל הילדים יש אמהות, ורק לענת אין אמא.¹³

הדגשת הדמיון בין הילדה לאם מחזקת את העוול של גדיעת המשכיות בטרם עת. בשירתו למבוגרים מרחיב גפן את נושא הדמיון לאם – המשותף לו ולענת – לעבר ההשפעה שיש לעובדה זו על חייו האישיים והמקצועיים ובעיקר על פחדיו וגעגועיו: אני בן עשרים ושתים ואומרים שמיום ליום/ אני דומה יותר ויותר לאמי בשעתה, / לשעתה, לתקוותה/

⁹ מילים", והמתנה הזאת היתה התראפיה היעילה שלי נגד הכעסים עלייך והגעגועים אלייך ואל מתים אחרים.

⁹ על האומן והאני מאמין שלו בכתיבה לילדים בשיר זה ראה, אלמוג, "שירים וסיפורים שענת אוהבת במיוחד, על פי יהונתן גפן", **ספרות ילדים ונוער**, יוני 2003, חוב' ד' (116).

¹⁰ **כמה מילים**, מפעלי תרבות וחינוך, 1968, עמ' 5.

¹¹ **שירים שענת אוהבת במיוחד**, דביר, 1969, עמ' 5.

¹² **כמה מילים**, מפעלי תרבות וחינוך, 1968, עמ' 27.

¹³ שיר עצוב – **שירים שענת אוהבת במיוחד**, דביר, 1969, עמ' 44.

ולמותה. [...] אבל זה יום הולדתי ואני מקווה שבשמים/ שלי שמחים ומקריאים שירים/ ומציגים אותי נקי, רכוב על נשרים, בפני אמי וסבתי/ ואחרים.¹⁴

ב"שיר עצוב" זועק העוול שנגרם לילדה ענת – וכמובן גם לאחיה – מן העובדות עצמן, אך אין בו הטלת אשמה¹⁵ או מבוכה. את המבוכה והחסר אנו מוצאים בשיר המבוגרים "הלילה נרצח בשעה שתים", אך גם זאת בתוך תיאור כוללני יותר של לילה ללא שינה:
[...] אמהות גבוהות קומה מציעות מבוכה לילדים טובים. ילדים ישנים חולמים עוגות רטובות...
תמיד מבקשים עוד. תמיד מבקשים עוד.¹⁶

הצלחתו של גפן כמשורר וכסופר, או נישואיו והולדת ילדיו רק מעצימים את טראומת הנטישה ומגבירים את הגעגועים לקהל המשמעותי ביותר בשבילו:
[...] באופן אישי מיום ליום ארגיש את הנטישה/ אבל באופן כללי העבודה והילדים והאשה/ באופן אישי נובר במופלא ממני ובפנטסטי/ אבל באופן כללי לא אמצא איני מוצא ולא מצאתי.¹⁷

ובשירת הילדים, לעומת היאוש האישי שאין לו תקנה, לאחותו ענת הוא מציע נחמה. נחמה זו קשורה ליחסו המיוחד של גפן לנשיות, יש בה תערובת של הערצה וגעגועים לקשר שאינו מתממש. ענת שלא כאחיה נושאת בחובה את היכולת לממש בעתיד את האמהות "הנכונה" בעצמה:

"כשאהיה גדולה אהיה המון דברים, / תמיד אצחק בקול, תמיד ארוץ קדימה, / כשאהיה גדולה גדולה, כמו בסיפורים, / אני רוצה/ להיות סתם אמא."¹⁸

מה מסתתר מאחורי הביטוי "סתם אמא" בשיר זה? האם ה"סתם" מתייחס לשאר המקצועות שגפן מונה בשיר, או שהוא מתייחס לאמא שלה אשר "כמו בסיפורים" גם היא צחקה ורצה, אך מאידך גיסא היא לא היתה "סתם אמא" לילדתה¹⁹. כמו ברבים משיריו של גפן לילדים, את התשובה לא נמצא גלויה בשיר עצמו²⁰. ניתן אולי להקיש את התשובה משיר ילדים אחר של גפן הבנוי גם הוא כרשימה קטלוגית, ואשר יש לו מקבילה בשיר המבוגרים

¹⁴ **מקום לדאגה**, שלמה שרברק, 1971, עמ' 22.

¹⁵ כפי שאנו מוצאים בשירה של נורית זרחי "לעולם" (**ישנונה**, כתר-לי, 1978): "אני לעולם לא אסלח [...] אלהים, אם תכננת לכל ילד שני הורים, / אסור לך לעשות שינויים אחרים, כך, ואני לעולם לא אשכח."

¹⁶ הלילה נרצח בשעה שתים, **כמה מילים**, מפעלי תרבות וחינוך, 1968, עמ' 68.

¹⁷ יהונתן גפן, **36**, דביר, 1985, עמ' 47.

¹⁸ כשאני אהיה גדולה, **שירים שענת אהבת במיוחד**, דביר, עמ' 42.

¹⁹ בספרו **אשה יקרה** הוא מדבר על החיפוש אחר "האם הראויה", שמעולם לא היתה ליי" הוא מתאר את הדקה השלמה האחת שבה הוא הרגיש "פתאום סתם ילד עם אמא יפה, הייתי מאושר. אם לא הייתי מתבייש הייתי רץ בכביש העגול שמקיף את הכפר, מרוב אושר ברור ופתאומי: אמא שלי צוחקת! אמא שלי מחייכת! אמא שלי שמחה!" ואולי רגע זה הוא הרגע של השיר: "אמא עוד אל תעזבי את ידי", בשיר הילדים.

²⁰ כאן המקום לציין, ששירת הילדים של גפן פעמים רבות קשה לפענוח, בשל התחכום המבני העוקף את האמידה הבוטה והישירה, כמו בכתיבתו למבוגרים. על נושא זה ראו, אלמוג, "שירים וסיפורים שענת אהבת במיוחד, על פי יהונתן גפן", בתוך **ספרות ילדים ונוער**, יוני 2003, חוב' ד' (116).

[..] יש אבאים שהולכים בשמונה לעבודה
ובחמש וחצי חוזרים,
יש אבאים שבקושי רואים
ואבא שלי יושב וכותב שירים.²²
[...] קשה להיות משורר
קשה יותר להיות משורר שכותב שירים.
הקשה ביותר הוא [...] .
שהאנשים שבדרך כלל
קוראים שירים
יקראו שירים שלו דווקא.
ואילו ידעתי, הייתי מצרף רשימה
ארוכה של מקצועות מכובדים יותר

בשיר הילדים אומנם מפריד גפן את המקצוע, ”יושב וכותב שירים” משאר המקצועות על ידי ו’ המייצגת את מילת החיבור ”ואילו”, אך טיב ההפרדה נשאר פתוח לאינטרפרטציה של הקורא. למבוגרים הוא אינו משאיר ספק ומדרג אותו. גם הביטוי ”סתם אמא” פתוח לפרשנות של לכל ילד, אך אצל יונתן הוא סגור, מוגדר, קשה ומייצג את ה”אחרת”. כל מה שלא היתה אמא שלו.

ההתמודדות של גפן עם התאבדות אמו מצויה, בספריו הראשונים, רק ברובד המשתמע של השירים. לדוגמה, בשני שירים שבהם מתפקדת האם – האחד למבוגרים והשני לילדים – יש ברובד הגלוי תיאור של האם כמקור לביטחון ולדאגה, אך בשורה האחרונה מסתתרת משמעות נוספת הגלויה רק למי שמצוי בעובדות שמעבר לשיר. בשיר ”מקום לדאגה” הוא מספר:

כשהתגייסתי לצבא כתבה לי אמי: / יונתן, תקום בזמן וחבוש כומתה/ [...] והיה חיל טוב ומסודר: [...] והשיר מסתיים ב: אבל אם תהיה/ מלחמה, חזור מיד הבית, לאמא שלך²³ ובשיר ”לעבור את הכביש עם אמא שלי”²⁴ הוא מתאר כיצד ”אני הולך ברחוב רקפת/ ומחזיק את ידה של אמי, שכולם ידעו שלמי אני ילד/ והיא, אמא שלי, מי. [...] והשיר מסתיים ב”אמא עוד אל תעזבי את ידי”.

אינני יודעת אם הציניות המסתתרת בשורה האחרונה של שני השירים היא חלק בלתי נפרד מהשיר, או שהיא מצויה רק בראשו של הפרשן היודע שהאם כבר לא היתה מקור לביטחון בעת כתיבת שירים אלה. מאחר שאחד המאפיינים הבולטים בשירתו של גפן היא שורת המחץ בסוף כל שיר, המעניקה לשיר את הרעיון המרכזי, יש להתייחס בכל פרשנות למשפטים אלה

²¹ כמה מילים, מפעלי תרבות וחינוך, 1968.

²² ”יש ילד שאבא שלו”, הכבש השישה עשר, נוש, 1978, עמ. 5.

²³ מקום לדאגה, שלמה שרברק, 1971.

²⁴ ”לעבור את הכביש עם אמא שלי”, הכוכבים הם הילדים של הירד, דביר, 1974.

כאל בוני המשמעות של השיר. גפן עצמו מיטיב למפות את הסגנון ואת הנושאים של כתיבתו באמצעות השיר "מפה".²⁵

השיר פותח במשפט:

"בכפר הזה אדם לא הולך לאיבוד",

לאחר מכן הוא פורס את מפת הכפר באמצעות רשימה תיאורית קצרה (בנוי כמעגל, שביל

עפר...) ומסיים במשפט:

"לך שמאלה/ לך ימינה/ בסוף תמיד תגיע/ לבית הקברות".

שבע-עשרה שנים לאחר שיר ההקדשה לאמו בספר הראשון, מתמודד גפן עם נושא ההתאבדות באופן גלוי ומפויס:

אמי מתה משום שהיתה עייפה/ כה עייפה היתה לא הצליחה/ להרדם לקחה כדורים אך ללא/ הועיל עד שיום אחד זה הצליח/ והיא נפטרה בסתיו וקברו/ אותה על גבעה מעל לכפר שלנו/ בסתיו מתחת לפקעות הרקפות/ ואני כעסתי עליה כפי שילדים/ מתרעמים על הורים נרדמים/ אבל בגשם הראשון ריחמתי/ וכעסתי על אלוהים שכן אין/ זה הוגן מצידו להמטיר על/ המתים בטרם תקום להם מצבה/ הרטבות חודרת ואמי תמיד היה/ לה קר הייתי ילד וכך ילדים/ חושבים ואז יצאה לרגע שמש/ וקשת עמדה ונזכרתי כיצד פעם/ חזרתי אחרי **ניכוש עשבים בכרם/ וידי כבדות ספוגות באדמה שחורה/ אמרתי אמא תראי** איזה לכלוך/ הייתי ילד וכך מדברים ילדים והיא/ הסתכלה עלי בעיניים חומות בלתי-/ נרדמות ואמרה לי בוץ זה לא לכלוך...²⁶

בשיריו לילדים כותב גפן את עצמו כבוגר-ילד, שיש לו עימות עם העולם הפנימי והחיצוני. בוגר-ילד החוזר לסביבת "ילדותו האבודה" האוצרת בעבורו הרבה זיכרונות של יופי וראשוניות, המהולים בסבל ובכאב ובעיקר בתחושה של חריגות.²⁷ (ועוד אחזור לנושא זה). בספריו הראשונים של גפן לילדים מככבים סבא, סבתא ואמא אהובים, וכן דמויות מן המעגל השני של נוף ילדותו. אביו, לעומת זאת, נפקד. האב נזכר רק בשיר הראשון בספר **שירים שענת אוהבת במיוחד**, ללא כל אפיון ספציפי ובתואר "אביה של ענת". את הפתרון לחידה זו אפשר למצוא בספר **כמה מילים** במחזור השירים "הצגת בכורה"²⁸:

"הוא סוטר לי על דברים שהיה בדעתי לעשות/ ולא אמרו לי מעולם מהיכן לדעת/ עכשיו אני יודע

שההתרפקות הבאה לא תהיה אהבה."²⁹

לשירי הקובץ "הצגת בכורה" אין שמות אלא רק כוכבית בראש כל שיר, זאת כדי להדגיש את תבנית המונולוגים, אך גם לתת מסגרת המאפשרת לזהות את טיב הקשר עם נשואי ההרהורים, אשר לא במקרה אינם מכונים בשמם. במקביל לתיאור המבוגר הסוטר הנקרא "הוא" יש הרהור שנושאו הוא "את":

²⁵ יהונתן גפן, **36**, דביר, 1985.

²⁶ **אשה יקרה**, דביר 1999, עמ' 197-198.

²⁷ על נושא זה ראו גם: אלמוג, "שירים וסיפורים שענת אוהבת במיוחד, על פי יונתן גפן", **ספרות ילדים ונוער**, יוני 2003, חוב' ד' (116).

²⁸ **כמה מילים**, מפעלי תרבות וחינוך, 1968.

²⁹ שם, עמ' 24.

“...את נשארתי תמיד מילות פתיחה של איגרת, תמונה קטנה, כאב: / ובכל זאת – במקום בו נעלמת עמדתי להתחיל בחיים חדשים”³⁰.

אבא ואמא אצל גפן זה “הוא” ו”את”. בהבדל מהאם שהיא נוכחת באופן מוחשי ואישי, האב- “הוא” מייצג לא רק את עצמו אלא גם את מרבית הדמויות הגבריות של דור הקמת המדינה בנהלל – שעשו לעמם, ובעיקר לעצמם והזניחו את הבית והילדים – ואיתם הוא בא חשבון בספרו **אשה יקרה**. בשנים מאוחרות יותר הכעס על אביו הופך לניכור ולזרות. וכך הוא כותב בשירו ה”זר”:

[...] אני מנסה להיזכר/ מהיכן אני מכיר/ אלמוני זה/ אך איני נזכר/ למרות שמהו מוכר/ האיש לגמרי זר/ ומשום שאיני יודע את שמו אני/ קורא לו אבא/ ולמרבית הפלא/ הוא עונה³¹.

שיריו של גפן למבוגרים הם שירים ליריים מרירים ועם ביקורת חברתית כואבת – כמו תיאור תחושת הנרדפות שלו והסטיגמה של ילד “גרוע מאוד”:

המרחק אל הילדות הוא מרחק שאפשר לעבור ברגל קלה/ או בליל בלהות אחד. / כילד הייתי ילד גרוע מאוד. / סבתות קדושות היו משליכות בי מלות-גנאי ותמיד/ הייתי מיילל ונרדף. [...]”³²

בכתיבתו לילדים, לעומת זאת, יש קריצה וחיוך שנותנים מקום להזדהות. הילד ה”גרוע מאוד” מכונה “פרא אדם”, אך ה”פרא אדם” הזה, הוא ילד חריג המחפש את הבלתי שגרתו כי הוא משורר בפרוטנציה:

“לפעמים אפשר לחלום/ שהשולחן בכלל אדום/ [...] לפעמים אפשר לחלום/ שהדוד אריה יבוא היום, / [...] **כי אם** כל הזמן -/ השולחן הוא לבן/ הדשא ירוק, / אריה רחוק, [...] **אז** אתם לא חושבים שזה קצת משעמם/ להיות **סתם פרא- אדם**”³³

ילדות וחריגות מצויות גם בשיר שנכתב במקור למבוגרים, אבל מבחינת המבנה שלו הוא הרבה יותר פשוט לתהלוך מאשר השיר שיועד לילדים:

“רק תזכירו לי, / זה על קצה הלשון, / עוד לא רוצה ללכת, / עוד לא יכול לישון. / רק תזכירו לי, / במילים לא ספורות, / נוף אחר ושנים אחרות. / תזכירו לי, / קיץ/ וכפר / וחמור, / יכול להיות/ שבכל זאת אחזור. / ואל תשכחו, / **הייתי ציפור**”³⁴

הביטוי “ילד ציפור”, גם כפשוטו וגם במשמעותו המטאפורית משמש כבסיס לספר האלגורי **ילד הכרובית**. בספר זה ה”שונות” משמשת אומנם נושא ללעג של הילדים, אך גם להגדרת המיוחדות: “דניאל היה מיוחד גם משום שחבריו לכיתה צחקו עליו לעתים קרובות”³⁵.

³⁰ שם, עמ' 25.

³¹ יהונתן גפן, **36**, דביר, 1985.

³² **כמה מילים**, מפעלי תרבות וחינוך, 1968. עמ' 40.

³³ הילד נמרוד חולם חלומות, **שירים שענת אוהבת במיוחד**, דביר, 1968, עמ' 43. גם כאן הביטוי “סתם פרא אדם” – כמו הביטוי “סתם אמא” – הוא ביטוי מפתח להבנת השיר אותו **ניתן** להבין את משמעות הביטוי **באמצעות בדיקת משפט התנאי (כי אם – אז) שעליו מבוסס שיר זה**.

"ילד על עץ זה דבר אחד, " אומר המספר, " אבל ילד עם כנפים זה כבר דבר אחר לגמרי. [...] צפורה וגירא הבינו שהילד שלהם הוא באמת מיוחד, ושיילד שנולד בתוך כרובית עלול – יום אחד – להצמיח כנפיים.³⁶

ואכן בסוף הסיפור הילד החרוג הופך ל"ציפור" ופורש כנפיים הרבה מעבר ל"כפר הקטן". הזיאנר האלגורי מאפשר לגפן לחזור בסיפור מקסים זה אל ילדותו הכואבת ממבט הציפור, בסלחנות ובעיקר בתובנה אנושית דקה ועם הומור מיוחד.³⁷

המוטיב של "נועד לגדולות" או "ילד ציפור" מצוי גם בספר האוטוביוגרפי שלו **אשה יקרה** (1999):

"אתה נולדת בתוך השליה' היא אמרה, 'וזה סימן לכך שאתה ילד מיוחד, אציל נפש, לא כמו כולם' [...] 'כשנולדת, השמים היו אדומים, מלאך ירד והביא לי אותך' [...] אלהים סימן אותך, יותי, אתה תהיה אדם גדול, מנהיג, נביא גבור, משורר..." (עמ' 158-159).

ההבדל שבין שירתו למבוגרים ושירתו לילדים מצטמצם עוד יותר ב ספר השירים **הכבש השישה עשר**, שהתפרסם ארבע-עשרה שנים אחרי צאת ספר הילדים הראשון שלו. לדוגמה, שני הסיפורים הקצרים המופיעים בספר אינם סיפורים לילדים, גם מבחינת הקושי הכרוך בהבנתם וגם מבחינת התכנים, ועוד נעמוד על כך בהמשך. בין שני הסיפורים משתלב השיר "סיפורים"³⁸ שבו בפעם השנייה מציג גפן את עמדתו ביחס לסיפורי ילדים:

מעבר ליער ארמון זהב,
שם גרה נסיכה יפהפיה.
באי רחוק יש אוצר
שאפשר להגיע אליו
רק אם מצטרפים
לשודדים
שבאוניה.

יש פרח המאיר כמו שמש בצהרים,
ומי שרואה אותו נהיה גדול. [...]

ובסוף באה קוסמת טובה,
גלימה של משי ושרביט זהב לה,
אני יודע שזה רק סיפורים לילדים,
ובכל זאת
זה מה שאני חולם בכל לילה.

³⁴ "אין מקום לדאגה", **מקום לדאגה**, שלמה שרברק, 1971.

³⁵ **ילד הכרובית**, דביר, 1982, עמ' 17.

³⁶ שם, 1982, עמ' 81.

³⁷ את עקרון החריגות כפונקציה של עיני המתבונן מפתח גפן ב"סיפור על האיש הירוק". על נושא זה ראו, אלמוג גאולה, **דפים** 26, מכון מופ"ת, בית ספר למחקר ופיתוח תוכניות בהכשרת עובדי חינוך והוראה במכללות, 1998 עמ' 158.

³⁸ **הכבש השישה עשר**, נושי, 1978.

המבנה של השיר, כמו ברבים משיריו של גפן, בנוי כרשימה קטלוגית עד למשפט האחרון השובר את הרשימה ומשנה את מבנה השיר למשפט תנאי בטל. כל הפריטים בשיר מתכנסים תחת הכותרת "זה מה שמסופר באגדות" (גם "הקוסמת שבאה בסוף" במשפט שלפני האחרון, אינה בונה רצף של זמן פנימי בטקסט, אלא היא אחד הפריטים המסופרים באגדות). אי לכך, המשפט המסכם את השיר הוא: "אני יודע שזה רק סיפורים לילדים, ובכל זאת/ זה מה שאני חולם בכל לילה."³⁹

הדובר בשיר זה הוא מבוגר שרוצה להישאר ילד, אבל הידע שהוא צבר לא מאפשר לו לחזור לאגדות בתמימות של ילד אלא רק בחלומות. החיים האמיתיים לימדו אותו ש"הסוף הטוב" והקוסמת הטובה עם שרביט הזהב אינם הבטחה שמתקיימת במציאות. כמבוגר הוא כבר יודע שאפשר לזכות בנסיכה היפהפייה רק אם מצטרפים ל"שודדים שבאון ייה". גם מבחינת התוכן וגם בשל הקושי להבין את הרעיון המרכזי, השיר "סיפורים" אינו מתאים לילדים אשר ניסיון החיים שלהם מוגבל והם עדיין נהנים מהקסם של עולם האגדות. אגדות מתנפצות רק אצל "בעלי ניסיון":

עכשו/ כשהילדים גדלו/ מותר לגלות:/ גוליבר היה ענק נמוך מאוד./ גוליבר היה גמד/ עם שגעון גדלות,/ היו רבים כמוהו/ בארץ ליליפוט./ עכשו/ כשהילדים גדלו/ מותר לספר:/ גוליבר קטן/ ולא יגדל יותר."⁴⁰
ומי שמחפש את "גוליבר" ואת "ליליפוט" ימצאם בשמם המלא וביפרוט רב בספרו "אשה יקרה".

בשיריו למבוגרים משתמש גפן בחומרים ספרותיים רבים, אך כדי לנפץ אמיתות ולהקטין ציפיות הוא משתמש בשירי ילדים קלסיים. שיר הפעוטות "נד נד, נד נד, רד עלה עלה ורד", לדוגמה, משמש מוטיב מרכזי בשיר הנושא את השם "נד נד"⁴¹ ובעזרת שיר הילדים "יונתן הקטן" הוא עורך חשבון נפש פנימי רטרופקטיבי. ניתן היה לצפות ששבירת האמיתות תתייחס לתפיסה החינוכית בשיר – העונש כמובנה בתוך המעשה הרע – אך גפן אינו הולך בדרך הצפויה ובוחר דווקא את מוטיב הריצה אל הגן כדי לומר לעצמו: בשביל מה רצת, יונתן, מילדות מלאת פעילות ודמיון, שבה האסון הגדול ביותר הוא המכנס שנקרע, אל בגרות שבה "נקרעה" התמימות. האפשרות "לטפס" על העץ ולא לרדת ממנו מצויה רק במעשייה על "ילד הכרובית" ובשיר הילדים "יונתן הקטן":

יונתן הקטן/ יונתן הקטן רץ בבוקר אל הגן./ לך לאט, אל תרוץ, אל תרוץ יונתן./ הגן לא יברח,/ יונתן הקטן./ החור במכנסיים, זה לא נורא,/ אם זה הדבר היחיד שנקרע./ אל תרוץ, / כל זמן שאתה בן ארבע,/ כל זמן שאמא ואבא וסבא/ אתה תטפס על העץ עוד הרבה,/ ובין העלים/ תציץ ותתחבא./ ועד שתהיה **ילד זקן**,/ תאמין שיש ציפורים בקן./ ציפורים, מלאכים/ ושלושה אפרוחים,/ סיפורים ופרחים, / וסוסים ותותח./ אל תרוץ, יונתן, / הגן לא יברח. / לך לאט, יונתן, / אל תרוץ עכשו./ כל זמן שאתה קטן, / כל זמן שאתה שובב.⁴²

³⁹ רבים משיריו של יהונתן גפן בנויים במתבנית זו. תבנית שבה מתחיל התהליך בהגדרת המכנה המשותף של הרשימה, ולאחר מכן בבניית המשפט המתאר בדרך כלל מצב קיומי. לדוגמה: "שיר עצוב" (שירים שונת אוהבת במיוחד) ו"הילדה הכי יפה בגן" (הכבש השישה עשר, הוצאת נוש, 1983).

⁴⁰ "ליליפוט", בעיקר שירי אהבה, דביר, 1976, עמ' 43.

⁴¹ שירים 85-90, כנרת, 1990, עמ' 20.

השיר "סופו של יהושוע הפרוע"⁴³, המתבסס גם הוא על הקלסיקה שנכתבה לילדים, כונס בספר הילדים **הדרקון הלא נכון**, אך הוא מתאים יותר להיכנס לשירת המבוגרים ליד השיר על יונתן הקטן.

עולם החלומות ושברם מעסיק את גפן בכל ספריו, אולי גם משום שאמו היא מקור הסיפורים והאגדות והיא גם מקור השבר הגדול. לכן, כשהמורה יוסף, שהיה מורה טוב וחכם ואהוב על כל הילדים, מנסה להסביר לדניאל את ההבדל בין "איך ילדים נולדים" באמת, ובין הסיפור שסיפרה לו אמו על ילד הכרובית, מרגיש דניאל "שבעניין הכרובית המורה יוסף טועה ואמא שלו צודקת".¹ וכך התקבע מסלול המטוטלת בין "הידיעה" ובין הגעגועים לאגדה ולחלום המתמצה במשפט הפותח את הספר **ילד הכרובית**:

"כשאומרים 'היה היה' אפשר לחשוב שזה סיפור שקרה ולא יקרה עוד לעולם. אך סיפור זה יכול לחזור שוב ושוב. בעיקר בחלומות".

את הספר **ילד הכרובית** הקדיש גפן לילדיו וכך כתב: לילדי האהובים/ שירה ואביב, / האוהבים סיפורי אגדה ונס, / ולכל הילדים שמרגישים **מיוחדים**, / וגם לכמה מבוגרים **שאוהבים לטפס**.⁴⁵ בשיר המבוגרים הממוען לבנו, "ילד אם יגידו", הוא ממשיך רעיון זה:
" [...] אם יגידו לך שאתה גמד/ שמאמין בגוליבר ובשלגיה/ תגיד להם אני יודע/ גם אבא שלי היה.⁴⁶

כפי שכבר נאמר בפתיחה, יונתן גפן הוא הבן גם כשהוא כותב לבניו הבוגרים, עד לרגע שבו הוא למד לבכות ולא לכעוס. רעיון זה מצוי לדעתי בסיפור על "המלך שלא ידע לבכות",⁴⁷ סיפור ה בנוי "כאילו" על פי כל הכללים של מעשייה עממית קלאסית, אך הוא "הפוך על הפוך".

בחרתי בנייתו של סיפור זה מתוך הספר **הכבש השישה עשר** משום שהוא חותם את נקודת המבט של בן בכתיבתו של גפן לילדים ופותח את נקודת המבט האבהית. הסיפור "היה היה פעם מלך", כמו בסיפור עממי בעל-פה, פותח בפנייה לקהל המאזינים: "ומי מאיתנו לא אוהב לשמוע סיפורים שמתחילים ב'היה היה פעם מלך אחד'?" פתיחה זו, שעל סמך ניסיון העבר עם מעשיות אמורה להכיל את ההבטחה ל"סוף טוב", מופרכת כבר בשמו של הסיפור: "המלך שלא ידע לבכות". בעייתו של המלך תיפתר רק כשהוא יידע לבכות. אולם על סמך אותו ניסיון חיים, הבכי בדרך כלל לא מתקשר עם "סוף טוב". וכך כבר בפתיחה ברור לנו כי "אושר עד עצם היום הזה" לא נכון לו למלך.

כמו בכל מעשייה המלך מתנסה תחילה במגוון פתרונות שאינם מצליחים, מהתנסות זו הוא למד כי **לא ניתן לסחוט דמעות**. הפתרון האחרון ו"הנכון" מוביל למסקנה **שדמעות צריכות**

⁴² **מקום לדאגה**, שלמה שרברק, 1971, עמ' 24.

⁴³ **הדרקון הלא נכון**, דביר, 1986, עמ' 44.

¹ **ילד הכרובית**, דביר, 1982, עמ' 19.

⁴⁵ **ילד הכרובית**, דביר, 1982.

⁴⁶ "ילד אם יגידו", **שירים 85-90**, כנרת, 1990.

לנבוע והן נובעות רק כשהדברים נוגעים בנו באופן אישי, ובהקשר של תחושת אובדן. המלך בוכה בסוף על עצמו, על אובדן הנעורים, על האהבה **הראשונה שלא תחזור**, על ילדו הפעוט שכבר גדל, על דברים שהיו ולא ניתן להחיות אותם מחדש. הבכי כאן אינו רק כאב וגעגועים, אלא גם הכרה בסדרי עולם כפי שהם באים לידי ביטוי גם בהתלבטות המספר בעת בחירת הסוף לספר **ילד הכרובית** :

"וכולם חיים באושר ובעושר עד לעצם היום הזה - - - לא. זה לא טוב. יותר מדי סיפורים נגמרו כך. מלבד זאת, תמיד ישנם כאלה שלא חיים באושר ועושר כל הזמן, והם לא יאהבו סיום שכזה."⁴⁸

אין צורך להסביר מדוע חן וכמת חיים המתבססת על ניסיון חיים אינה מתאימה לעולם הילדים; גם הפקת המסר מהסיפור על המלך או מהסיפור על האיש הירוק קשה מאוד. יחד עם זאת, הספר עצמו, גם בעריכה האקלקטית שלו, כבר הפך לקלסיקה על מדפי הספרות והתיאטרון לילדים, וכל גיל מפיק ממנו את המתאים לו.

כפי שכבר נאמר, הדיאלוג של גפן עם קהל נמעניו בספר **הכבש השישה עשר** הוא הרבה יותר פתוח ואינו מכוון לגיל או לנמען מסוים. בפתיחה לספר שואל גפן שוב: "איך שיר נולד?", והפעם בתשובתו אין כבר נמען ספציפי, נשאר רק המשורר ושירו. "איך שיר נולד?" שואל יהונתן גפן ומשיב בתיאור רגיש ומינימליסטי:

"כמו תינוק. / בהתחלה זה כואב / אחר-כך יוצא החוצה / וכולם שמחים, / ופתאום - / איזה יופי! / הוא הולך לבד...".

לשיר זה בחר המשורר, ולא במקרה, בתבנית התיאורית המתבססת על ד ימוי ולא בתבנית הרשימה כמו ב "שיר הראשון". אם "השיר הראשון" נכתב כדי שענת תספר לאבא, וסבתא תספר לנכדים, לשיר "איך שיר נולד" אין מטרה, יש רק כאב של יצירה. היופי והשמחה מתרחשים רק כשהשיר מתחיל "ללכת" ולחיות חיים עצמאיים, השיר כבר ימצא את נמעניו, כשם שהוא כתב בשיר "ביקורת ספרותית": "אני עדיין מאמין/ ששירים נכתבים כדי שאלה שאוהבים שירים/ יוכלו לקרוא שירים."⁴⁹

⁴⁷ **הכבש השישה עשר**, הוצאת נושי, 1983, עמ' 31

⁴⁸ **ילד הכרובית**, דביר, 1982, עמ' 91

⁴⁹ **כמה מילים**, מפעלי תרבות וחינוך, 1968, עמ' 75

